

LJUBLJANA V SREDNJEM VEKU

BOGO GRAFENAUER

Ta članek je nadaljevanje članka istega pisca, ki je izšel v Kroniki XI/2, 1963, stran 86-94, z naslovom Zgodovina ljubljanskega prostora pred naselitvijo Slovencev.

Uredništvo

VASI V RAVNINI IN NASTANEK ZUPNIJE IN GRADU

Od XVII. stoletja naprej, ko sta začela Schönleben in Valvasor zbirati podatke o zgodovini Ljubljane in njenih prednikov ter jo opisovati, pa vse do polpretekle dobe (Ivan Vrhovec, Joža Rus) zgodovinarji nekako niso mogli verjeti, da bi Ljubljana — potem ko je v obliki Emone enkrat že dobila pomemben položaj v širši okolici — mogla biti odrinjena povsem kot nepomemben prostor v Ljubljanski kotlini. Zgodovinarji XVII. stoletja so si pomagali z izmišljanjem različnih dogodkov, ki so že na prvi pogled povsem nemogoči (kakor opis kuge, ki naj bi leta 1006 pobrala v Ljubljani in bližnjih vaseh okrog 17.000 ljudi), novejši pa so poskušali zapolniti preko poltisočletno vrzel med propadom rimske Emone in prvo omembo »Ljubljane« v XII. stoletju tako, da so z različnimi domnevami, postavljenimi ob splošnem razvoju, poskušali rekonstruirati različne manjkajoče podatke o zgodovini Ljubljane med pozno antiko in visokim srednjim vekom. Proti vsem tem in takšnim domnevam pa je poudaril Anton Melik v svoji historičnogeografski analizi podlag za nastanek srednjeveškega ljubljanskega mesta in njegovega postopnega uveljavljanja, da je s koncem antike »nastopil zopet čas primitivnih razmer«, zaradi tega pa je »nastalo zatišje v ljubljanskem področju, ... potihnil promet na velikih cestah in so bili uničeni temelji za trgovino in gospodarstvo večjih dimenzij«. Rimska cesta je toliko izgubila na pomenu, da so nastajale od Unca mimo stare Vrhniške prej tiste vasi, ki so od nje nekoliko odmaknjene, kakor naselbine neposredno ob cesti. Poglavitne smeri, ki so jih ubirali alpski Slovani pri svojem naseljevanju, so ljubljanski prostor obšle na jugu preko Blok in na severu preko Gorenjskega in hribov med zgornjo Savsko ter Soško dolino. Tudi skromni promet med IX. in XI. stoletjem se je zado-

voljal z različnimi drugimi potmi in celo prvi začetki srednjeveške trgovine — določeni z obveznimi »cestami« v korist določenih mest — so se še izognili Ljubljani skozi Kranj in Kamnik, ki sta bliže središča Ljubljanske kotline in sta se spričo tega povsem prirodno pred močnejšim uveljavljanjem srednjeveškega trgovanja dvigala hitreje kakor Ljubljana. Po njegovem mnenju je bila celo »do kesnega srednjega veka... neposredna okolica sedanje Ljubljane še toliko kot neposeljena«.

Kljub temu, da je z zadnjo trditvijo Melik segel že nekaj predaleč, pa njegove ugotovitve vendar zelo dobro opozarjajo na silno prelomnico v razvoju ljubljanskega prostora med antiko in prvim pojavom Ljubljane. Ljubljanski prostor po propadu Emone in naselitvi Slovanov sprva gotovo ni bil naseljen. Drugače kakor pri Kranju, Bledu, Bohinju, Celju in Ptujju ter še tolikih drugih krajih na Slovenskem je ime Emone utonilo v pozabo. Antičnim ostankom, ki so bili ob poznejši slovenski naselitvi na tem prostoru še vsekakor toliko vidni, da so zbujali pozornost, so nadedi Slovenci nova imena: mestnim ruševinam Gradišče, še vidnim ostankom južnih utrdb Mirje ter delu rimskega grobišča severno od mesta Ajdovščina. Prav ta prostor je bil v prvih stoletjih po naselitvi za poljedelsko naselitev morda manj vabljiv tudi zato, ker so se od konca VI. do konca VIII. stoletja (razen okrog obdobja slovanske plemenske zveze pod Samom, okrog 625 do okrog 660) spuščali tod obrski oddelki po plen proti Italiji; v prvi polovici X. stoletja se je takšen položaj ponovil v obliki madžarskih vpadov v Italijo.

Toda takoj, ko so prenehale takšne izjemne razmere, se prebivalstvo ni več obnavljalo. O naselitvi ožjega prostora ljubljanskega mesta neposredno po uničenju obrske sile priča slovansko grobišče na dvorišču Slovenske akademije znanosti

med Gosposko in Salendrovo ulico iz IX. stoletja (17 grobov). Jože Rus je poskušal postaviti v ta čas tudi postanek prve cerkve (misijonske cerkve kot prednika poznejše šempetrske fare); toda čeprav se je ohranilo nekaj pričevanj o oglejski misijonski akciji v slovenskih pokrajinah v IX. stoletju, mora ostati vsako takšno ugibanje o predniku šempetrske cerkve v tem času skrajno negotovo.

Podroben pretres naselitvene zgodovine na prostoru današnje Ljubljane in njene bližnje okolice (M. Kos) je poleg tega pokazal, da je bila južna stran dolgo neobljudena ali slabo obljudena. To ne velja le za močvirno ozemlje na Barju, marveč prav tako tudi za hribovje med Barjem na zahodu in vrhovi okrog Janč na vzhodu. Nekoliko drugače pa je bilo v ravnini, ki se razprostira od tod proti severu. Tu je bilo vendarle mogoče odkriti nekaj jeder stare kolonizacije (Poljane pod vzhodnim koncem Grajskega hriba, Koseze, Dravlje, nekaj vasi okrog Šentvida, Ježica, Savlje, Črnuče, Koseška naselja pod Molnikom, Sostro, Štepanja vas), čeprav so povsod pomešana z mlajšimi naselji. Sploh pa je pol stoletja madžarskih vdorov in prehodov v prvi polovici X. stoletja prav gotovo ta razvoj v marsičem zmotilo, tako da se je mogla začeti nemotena kolonizacijska akcija šele od srede X. stoletja naprej.

In res spadata drugi dve slovanski grobišči, odkriti na prostoru ljubljanskega mesta, že prav v X. stoletje (južno od šempetrske cerkve proti Ljubljani in doslej osamljen grob na Jakopičevem vrtu v jugozahodnem kotu Emone). Novi ustalivi razmer — po vnovičnem razširjenju oblasti nemške srednjeveške države nad južne in vzhodne slovenske pokrajine ter po koncu madžarskih napadov proti zahodu — je sledila torej neposredno nova kolonizacijska aktivnost. V tem pogledu je zlasti pomembno grobišče pri Šempetru. To je namreč prvo pričevanje o kulturnem pomenu tega kraja, kjer je na samem med okoljskimi vasmimi zrasla cerkev sv. Petra, omenjena prvič (po svojem župniku) leta 1163, in sedež izredno obsežne pražupnije, ki je segala spočetka od Javorja pa do Hotedrišice.

Začetki šempetrske cerkve so zaviti v temo, vendar pa govori patronat, ki so ga imeli nad njo v začetku XIII. stoletja Spanheimi, in župnijsko zemljiško gospostvo nad večjim delom Poljan in Šempetra, da gre za prvotno ustanovo gospodov ljubljanskega gradu. Vsekakor pa je skrbel šem-

petrski župnik za versko življenje na gradu in med njegovimi podložniki (listina 1227); ob ustanovitvi te cerkve so bila torej vaška naselja okrog Šempetra gotovo pomembnejša kakor morebitno ribiško-čolnarsko naselje pod Gradom, če je tedaj sploh že obstajalo.

Postanek župnije je seveda zvezan z začetki trdnejše cerkvene organizacije na oglejskemu patriarhu podrejenem delu slovenskega ozemlja južno od Drave (od konca XI. stoletja dalje), toda središče šempetrske prafare se je prav lahko — kakor drugod — oprlo na starejšo lastniško cerkev gospodov ljubljanskega gradu. Pa tudi tu se začenjajo viri šele sredi XII. stoletja. Leta 1144 srečamo kot grajskega gospoda »Ulrika iz Ljubljane (de Laibach), brata [koroškega] vojvode«, dve leti pozneje pa se navaja kot »Ulrik iz Ljubljane«, imenovane tokrat s slovensko obliko »Luwigana«, ministerial rodbine koroških vojvod, Spanheimov. Ime »Ljubljana« tedaj še ni bilo ime mesta, marveč gradu na Grajskem hribu. Spanheimska posest v bodočem središču kranjske dežele pa ni bila omejena le na grad Ljubljano. Približno tako daleč, kakor je nesel pogled po okoliških hribih, so stali na hribih gradiči, v katerih so živeli spanheimski nesvobodni vitezi: na Jetrbenku (Hertenberg — trdni grad) pri Sv. Katarini, na Goričanah in pri Sori, na Osterbergu (Vzhodni grad) nad Zalogom, Hrušici, Falkenbergu (Sokolji grad) pri Turjaku in na Polhovem Gradcu. Širok okoliš, ki obkroža spanheimski glavni grad (castrum capitale) »Ljubljano«, je pripadal njegovim gospodarjem.

Toda spanheimska posest na Kranjskem in spodnjem Štajerskem ne seže nazaj preko začetka XII. stoletja. Spanheimi, zvest podpornik papeške stranke v silovitem spopadu za investituro (postavitev cerkvenih dostojanstvenikov) med nosivci cesarskega in papeškega dostojanstva na prelomu XI. in XII. stoletja, so izkoristili zmago cerkvene stranke za to, da so si pridobili ob Dravi, Savinji in na Dolenjskem veliko zemljiško posest na škodo enega izmed dotlej najmočnejših plemenitih rodov — Višnjegorskih grofov, ki so podpirali v tej borbi cesarja. Po vsem videzu je torej utemeljena Hauptmannova domneva, da spada med spanheimske pridobitve iz dobe investiturnega boja tudi grad Ljubljana s svojo široko okolico. S tem smo prišli — če ta domneva drži — do začetkov gradu Ljubljane. Višnjegorski grofje so namreč potomci Heminega rodu, čigar ogromna

posest na danes slovenskih tleh — zajemala je skoraj sklenjeno vso Savinjsko krajino, jugovzhodni del Koroške in verjetno Ljubljano z okolico — je nastajala že na prelomu X. in XI. stoletja, neposredno po drugi nemški osvojitvi teh predelov.

Toda medtem ko je bila Ljubljana za Višnjegorske grofe obrobni del sila obsežnih posestev, je postala Spanheimom eno izmed pglavitnih oporišč za njihovo dinastično politiko. Njen cilj je postajala — zlasti v XIII. stoletju — prevlada v zgornjem Posavju, pridružitev deželnega gospostva nad Kranjsko k vojvodski oblasti nad Koroško, ki so jo dosegli leta 1122. Kakor na Koroškem tako so začeli tudi okrog Ljubljane — oprti na svoje ministerialne — z intenzivno kolonizacijo utrjevati svojo oblast in moč. Okrog starejših kolonizacijskih jeder so rasle nove, načrtno urejene vasi, delno pa so se večale tudi stare. Morda je zvezan s to gospodarsko krepitvijo ljubljanskega gospostva Spanheimov tudi nastanek dvora na levi strani Ljubljanice nad Bregom, o katerem prejkone pričajo podzemni silosi za hranjenje žita na dvorišču Slovenske akademije znanosti in umetnosti, izvirajoči iz XI. ali XII. stoletja. Gotovo pa se je hkrati s to kolonizacijsko delavnostjo dograjevala župnijska organizacija s središčem pri šempetrski cerkvi in s krstno cerkvijo sv. Janeza Krstnika (blizu odcepa Vidovdanske od Trubarjeve — prej Šempetrske — ceste); čeprav je omenjena prvič šele leta 1280, spada tudi ona gotovo med najstarejše cerkve na ljubljanskem ozemlju. Povezanost kolonizacijske dejavnosti in cerkvene organizacije se kaže zlasti v vzhodnem delu šempetrske pražupnije: njeno ozemlje je namreč od vseh strani obdalo manjši, prej z dolenske strani naseljeni in župniji v Šmarju pripadajoči okoliš pod Molnikom, obdan z vseh strani s področjem, ki ga je zajela načrtna kolonizacija tega obdobja. Izrazit napredek poljedelske kolonizacije pod vodstvom gradu in morda dvora, dopolnjen s cerkveno organizacijo, je ustvaril prve pogoje za razvoj skromnega tržnega naselja pod Grajskim hribom. Oživljanje trgovine na večje razdalje od preloma XI. in XII. stoletja naprej pa je ustvarilo hkrati z dinastično politiko Spanheimov podlage za nastanek pravega meščanskega naselja na tem prostoru in za njegov dvig na čelo kranjskih mest. Šele s temi spremembami se je moglo začeti premikati gospodarsko težišče ljubljanske kotline od Kranja, kjer je bil od X. stoletja sedež mejnega grofa,

in od Kamnika, ki je bil še v začetku XIII. stoletja sedež na Kranjskem najmočnejše fevdalne rodbine Andechs-Merancev, v Ljubljano.

»TRI MESTA IN IZVRSTEN GRAD NAD NJIMI«

S temi besedami je izrazil srednjeveški opisovavec Ljubljane konec XV. stoletja svoj temeljni vtis o mestu. Tri »mesta« — Stari trg, Novi trg in »Mesto« —, vsako obzidano s svojim obzidjem, pa vendar vsa tri združena s skupno mestno upravo v eno samo celoto. Ta nenavadni položaj skriva tudi še do danes ne povsem razrešeno uganko nastanka Ljubljane v XIII. stol.

Obzidje, ki je delilo Stari trg od Mesta, vsekakor kaže, da se niso dvigali vsi trije mestni deli hkrati. Sodobni viri pa so preskopi, da bi nam jasno pokazali zaporedje njihovega razvoja. Mesto in njegovo obzidje se omenjata prvič v listini o posesti samostana Jurkloštra, ki jo je podaril 13. aprila 1243 vojvoda Bernard samostanu »v Ljubljani znotraj obzidja mesta« (intra murum civitatis); toda lega tega zemljišča je neznana in zato so do danes deljena mnenja, ali je mišljeno obzidje Starega trga ali »Mesta«. Vsaj okrog leta 1260 je bilo gotovo obzidano že tudi »Mesto«, a pred letom 1307 tudi Novi trg na levem bregu Ljubljanice. Tudi če se listina iz leta 1243 ne bi nanašala na Stari trg in čeprav se posebej njegovo obzidje omenja šele pozneje, izpodbija kakršnokoli možnost neposrednega sklepanja o zaporedju razvoja mestnih delov listina iz leta 1344, ki govori o hiši kostanjeviškega samostana »v sprednjem mestu na Starem trgu« oziroma »v starem mestu na Starem trgu«. Izraz »stara mesto« se sicer najbrž res nanaša na vse mesto na desnem bregu Ljubljanice, dovolj pa je, da so šteli že tedaj — sto let potem, ko se Ljubljana prvič omenja kot »civitas« — vanj tudi Stari trg. To je bilo mogoče le tedaj, če je dotlej že dolgo užival vse prilastke mestnega življenja, tudi varnost za mestnim obzidjem.

Odkar so podatki navedenih listin ovrgli izročilo starega zgodovinopisja, da se je najprej razvil v mesto Stari trg, šele v XV. stoletju pa da je dobil obzidje Novi trg in v začetku XVI. stoletja Mesto (ali Mestni trg), so se zgodovinarji oprli pri določanju tega zaporedja predvsem na pričevanje imen navedenih mestnih delov ter na Valvasorjevo sporočilo, da naj bi stala najstarejša ljubljanska mestna hiša na severnem robu Starega trga. Zdelo se je namreč,

da obe ti dve dejstvi vendarle potrjujeta staro izročilo. Vsekakor označuje ime »Stari trg« nasploh — kjer se pojavlja na Slovenskem v bližini mest — tiste kraje, ki so bili središča sejemskega trgovanja pred nastankom sosednega mesta. Prav tako se zdi opravičen sklep, da je mogel dobiti Novi trg svoje ime le dotlej, dokler ni bilo poleg Mesta, kajti sicer bi ga imenovali »Novo mesto« — seveda, če sprejemamo domnevo, da so bile tudi na ta del mesta takoj razširjene pravice meščanskega naselja. Toda proti tej ustaljeni podobi je vstal v zadnjem času S. Vilfan in se ji uprl, sklicujoč se na razporeditev mestnih delov in poti v mesto, zlasti pa na položaj ob tedanjem »Zgornjem« (sedaj Čevljarskem) mostu, kjer so se vsa »tri mesta« povezovala v celoto. Tako bo najbolj prav, če si tudi mi najprej priključimo v spomin podobo srednjeveške Ljubljane in se šele nato vrnemo k njeni zgodovini.

*

»Tri mesta in izvrsten grad nad njimi« — prvi dve »mesti« med gradom in Ljubljano, med seboj ločeni z zidom od gradu na Grajskem hribu pa do Ljubljane južno od Tranče, tretje na levem bregu Ljubljane med reko in vzhodnim obzidjem stare Emone, med Zoisovo cesto in Kongresnim trgom. To je bila podoba, ki je tedaj, ko je bila Ljubljana med XIII. in XVII. stoletjem omejena na tako majhen del svojega sedanjega obsega, naravnost bodla v oči vsakega tujca, ko se ji je še približeval.

»Stari trg« — že ime dokazuje, da gre za najstarejšo obrtniško-trgovsko naselbino na področju srednjeveške Ljubljane — je na jugovzhodni strani varovalo obzidje vzdolž Vožarskega pota med Vodnim stolpom ob Ljubljani in Pisanimi vrati ob koncu Gornjega trga, potegnjeno po pobočju Grajskega hriba do stolpa Padav na njegovem temenu. Na drugo stran je segel Stari trg blizu do Tranče. Vendar je bil sestavljen iz dveh delov: meščansko naselje so sestavljale do začetka XVI. stoletja v bistvu tri ulice — Stari trg, Gornji trg in ulica, ki vodi od tod proti jugu. Ob stiku teh glavnih žil je bilo nekako središče tega dela mesta in v bližini je bila že v XII. stoletju postavljena cerkev sv. Jakoba, znanega v XI. in XII. stoletju tudi pri nas celo po »komposteljskih« romarjih. Sedanji tloris tega dela mesta kaže precej načrtno gradnjo; sledove starega naselja pred ustanovitvijo trga je prejkone izbrisalo pregrajevanje na Šentjakobskem (oz. Levsti-

kovem) trgu ob graditvi jezuitskega kolegija na prelomu XVI. in XVII. stoletja. V obzidje Starega trga pa sta bili zajeti tudi Rožna in Hrenova ulica, ki sta bili do XVI. stoletja del gospostva deželnega kneza (in ljubljanskega mestnega gospoda). Šele leta 1533 sta bili izločeni iz tega gospostva in pridruženi ljubljanskemu sodnemu oblastvu. Stari trg ni imel z mostom urejene zveze z levim bregom Ljubljane.

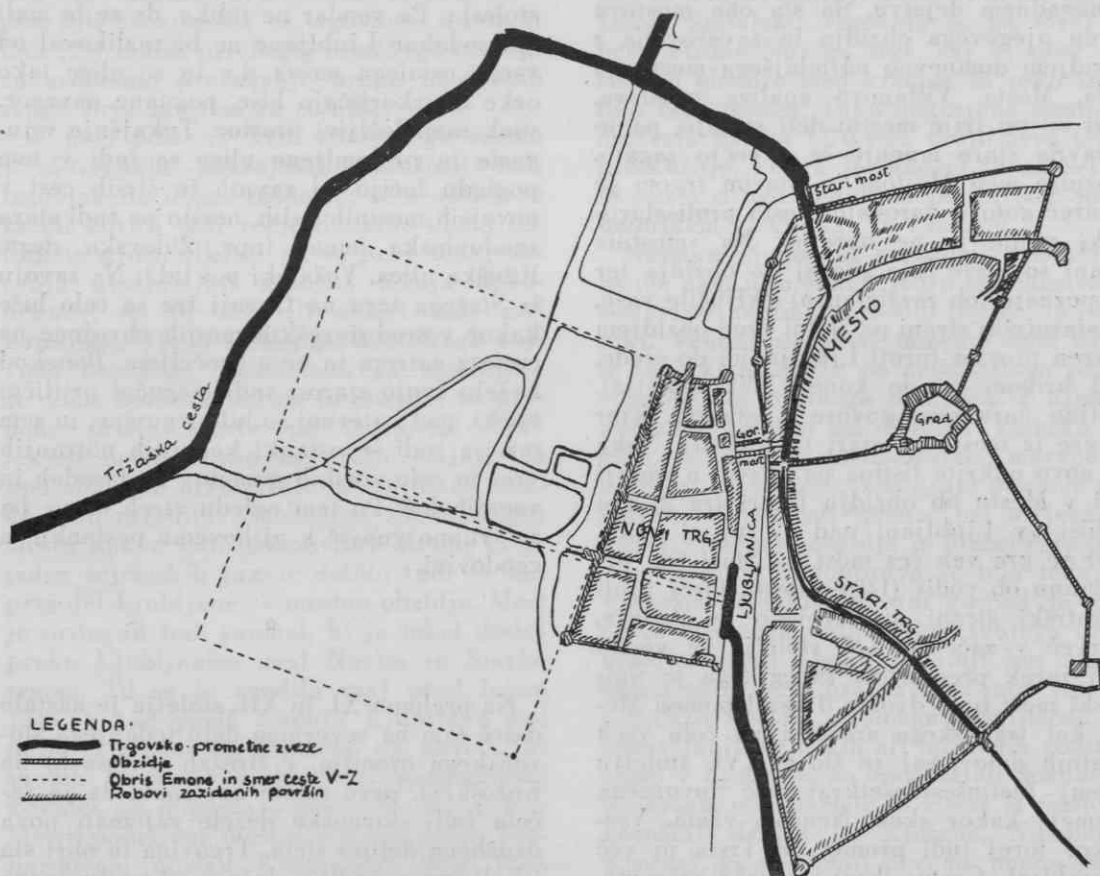
»Mestni trg« oziroma »Mesto« — tudi tako ga listine večkrat imenujejo — se je razprostiral od obzidja južno od Tranče do obzidja, ki je teklo od stolpa ob Ljubljani na vzhodnem delu današnjega Vodnikovega trga do Kloštrskih vrat na koncu Mestnega trga (med Vodnikovim trgom in zahodnim oglom Krekovega trga) in odtod po pobočju hriba do severovzhodne stranice gradu. Njegova osrednja žila je bil Mestni trg, ki je teklo od Tranče do Kloštrskih vrat, le z hišami oddeljen od vzočja Grajskega hriba, in od katerega so šle prečne uličice proti Ljubljani. Severovzhodni kot Mesta (za cerkvijo sv. Nikolaja in za frančiškanskim samostanom na Vodnikovem trgu) do kraja XV. stoletja ni bil povsem zazidan. Oba mostova, ki sta v srednjem veku v Ljubljani vodila preko Ljubljane, sta izhajala iz Mesta; oba sta stala že leta 1280, ko se most na prostoru današnjega Tromostovja — imenovan Spodnji most ali Špitalski most — imenuje že ob svoji prvi omembi kot »stari most«. Od tod je vodila Špitalska ulica — imenovana tako po srednjeveškem gostincu (zavetišču ali sirotišču, Špitalu) na mestu sedanje Kresije na vzhodni strani ulice ob mostu — na Mestni trg. Medtem ko je služil Špitalski most zunanjemu prometu Mesta, pa je povezoval Zgornji most (sedaj Čevljarski) vsa tri »mesta« med seboj. Zgrajen je bil sicer v neposrednem sosedstvu severnega dela Starega trga, a vendar že iz Mesta preko reke v Novi trg. Ob Mestnem trgu so zgradili ribiči in čolnarji verjetno v XII. ali najpozneje v prvi polovici XIII. stoletja cerkev svojemu zaščitniku, sv. Nikolaju (prvič omenjena 1262), ki je postala pozneje, večkrat pregrajena, stolna cerkev ljubljanske škofije. Tudi Mesto kaže po svojem tlorisu načrtno gradnjo okrog »trga«, le okrog Špitalske ulice — tu je iskati staro ribiško naselje — so se kazali nekateri sledovi nenačrtne gradnje.

»Novi trg« je obdajalo obzidje s treh strani (razen proti reki). Južni del Novega trga je že najmanj leta 1228 pripadal »križnikom«, tj. komendi nemškega viteškega

reda s središčem v Križankah, ki je imela med svojimi podložniki v Ribiški ulici in na Bregu precej čolnarjev in ribičev. Severni del Novega trga (Židovska ulica in Židovska steza) ob Ljubljanici je bil kraj, na katerem so se leta 1327 naselili Judje in prebivali tod do svojega izгона leta 1515. Sicer pa se je v Novem trgu zlasti od XV. stoletja naprej naseljevalo plemstvo, tako da se večkrat ta del mesta imenuje kar »plemiški del«. Začetki Novega trga so najbrže res zvezani z dvorom grajskega gospoda, ki je postal pozneje jedro križevniške posesti, temelj tržnega naselja pa je z ene strani pristanišče na Bregu, z druge strani pa »Cesta«, ki je vodila preko emonskih ruševin proti Vrhniki. Tudi Novi trg kaže v vsem svojem tlorisu načrtno gradnjo, v kateri zbuja še posebno pozornost na vsem mestnem področju izjemna dolžina ravne Gosposke ulice, ki se v tem pogledu precej razlikuje od predelov, poseljenih z obrtniki, trgovci in — izven mestnega obzidja — s kmečkim prebivalstvom.

Čeprav so bili zavarovani z obzidjem že v XIII. stoletju vsi trije deli mesta, pa s

tem gradnja obzidja ni bila dokončana in obzidje še daleč ne takšno, kakršno je zagledal pred seboj po koncu teh del potnik v XVI. stoletju. Domneva, da bi na desnem bregu Ljubljanice sprva povezovalo le najbližjo točko na bregu reke z vznožjem Grajskega hriba, je sicer neverjetna, saj potem res ne bi bilo treba zidu med Mestom in Starim trgom podaljševati do gradu. Res pa se je obzidje vzpenjalo po pobočju hriba sprva le do najbližje utrdbe na njegovem temenu in je bil zvezan stolp Padav po obzidju in jarku z gradom šele v drugi polovici XVI. stoletja. Šele v XV. in XVI. stoletju, ko je pritiskala turška nevarnost, pa je bilo zgrajeno obzidje ob Ljubljanici ob Starem trgu do začetka obzidja Novega trga na drugi strani reke ter v Mestu od zgornjega mostu do zunanjega mestnega obzidja. Hkrati je bil med Novim in Starim trgom zavarovan dostop po reki z Grabljami, katerih Vodna vrata ob Vodnem stolpu na starotrškem bregu so »ponoči zapirali«. V teh dveh stoletjih so dogradili tudi vrsto posameznih utrdb ob starem obzidju ter zlasti utrjevali tudi mestna vrata.

Srednjeveška Ljubljana. Karta podaja — v glavnem po Kosu, vendar nekoliko shematizirano — razporeditev tistih mestnih predelov, o katerih tu govorimo. Prim. tudi Klemenčev načrt Emone v Zgodovini Ljubljane I, str. 336 (po članku S. Vilfana, Nekaj vprašanj iz zgodovine stare Ljubljane, Kronika IV, 1956, str. 132)

Obzidje Novega trga (čigar sledovi so še danes vidni pri Križankah ter v ploščadi ob Narodni in univerzitetni knjižnici) se glede svojega poteka sicer ni spreminjalo, pač pa so prav na njegovem utrjevanju delali v XV. in XVI. stoletju še več, saj je bil ta del mesta ob sovražnem napadu najbolj izpostavljen. Izza obzidja je vodilo poleg vodne poti po reki pet mestnih vrat: Pisana, Starotrška ali (s stališča Starega trga ali vsega mesta) Zgornja vrata na koncu Gornjega trga; Križniška ali Nemška vrata ob Trgu francoske revolucije; Vice-domska ali Fištamska vrata na severnem koncu Gosposke ulice; Špitalska vrata ob prehodu iz Špitalske ulice na Spodnji most ter Spodnja, Samostanska ali Kloštrska vrata na vzhodnem koncu Mestnega trga. V mestu samem pa so delila Mesto od Starega trga Starotrška ali (s stališča Mesta) Zgornja vrata, podrti šele leta 1599 in zamenjana s poslikanim obokom nad ulico.

Dvom o ustaljenem mnenju, da je treba iskati v Starem trgu ne le prvo tržno naselje srednjeveške Ljubljane, marveč tudi njen prvi obzidani del, se je sprožil že ob nenavadnem dejstvu, da sta oba mostova izven njegovega obzidja in zavarovana z obzidjem domnevno najmlajšega mestnega dela, Mesta. Vilfanova analiza prostora, kjer se vsi trije mestni deli stikajo, pa je spravila staro mnenje še v večjo zagato. Obzidje med Mestom in Starim trgom je namreč gotovo varovalo Mesto proti starotrški strani in ne obratno. Na »mestni« strani so segle hiše skoraj do obzidja ter ga pozneje (ob razširjanju) vključile vase, na starotrški strani pa je bil pred obzidjem prazen prostor (proti Ljubljani do srede, pod hribom pa do konca XVI. stoletja). Listine naravnost govore o »vratih, kjer se gre iz mesta na stari trg« (1327). Neka na novo odkrita listina pa govori o zadnji hiši v Mestu ob obzidju (Stari trg 2) kot o hiši »v Ljubljani nad Gornjimi vrati, kjer se gre ven čez most na Stari trg, pri Komunu ob vodi« (1406). Mesta torej proti starotrški strani ni varovalo le obzidje, marveč v začetku XV. stoletja še vedno tudi jarek pred njim. Poleg tega je Špitalski most brez dvoma dvignil pomen Mesta kot trgovskega središča na čelo vseh mestnih delov, saj je šlo v XVI. stoletju čezenj šestinšestdesetkrat več tovarnega prometa kakor skozi Nemška vrata. Vsekakor torej tudi promet od Trsta ni več uporabljaj »Ceste« skozi emonske ruševine, marveč je ruševine obšel ter se spuščal k Ljubljani po predniku današnje Čopove

ulice. Končno je Vilfanova analiza ovrgla tudi zadnje oporišče prednosti Starega trga — na Schönlebnova oprto izročilo, da naj bi stala prva mestna hiša ob obzidju na Starem trgu (št. 4), kjer je bila sredi XVI. stoletja postavljena mestna kruharna. V resnici je bila kruharna pozidana leta 1552 ali 1553 na dotlej očitno nezazidanem »mestnem občinskem zemljišču«, ki ga je uporabljal Frankovič za skladišče apnenca. Prva mestna hiša pa je stala na obokih nad ulico, ki vodi z Mestnega trga na Zgornji most in ki se hkrati s to stavbo skozi stoletja imenuje »Komun« ali »Pod komunom« (prvič 1360, a ime je gotovo mnogo starejše); »Komun« — mestna hiša — je torej prav tam, kjer je Zgornji most povezoval vsa tri »mesta« v celoto. Schönlebnova zmota je toliko lažje razumljiva, ker so do zgraditve kruharne res prodajali kruh pod komunom ter je ob kakem takšnem sporočilu lahko pomešal staro mestno hišo s kruharno.

Večina značilnosti tega »mesta treh mest« je od XVII. stoletja naprej izginila hkrati z mestnim obzidjem, podrtim konec XVIII. stoletja. Pa vendar ne toliko, da se ta mali del sodobne Ljubljane ne bi razlikoval od vsega ostalega mesta. Le tu so ulice tako ozke in izkoriščajo hiše, pognane navzgor, vsak razpoložljivi prostor. Tukajšnje vijugaste in prelomljene ulice se tudi v tem pogledu ločijo od ravnih in širših cest v novejših mestnih delih, nosijo pa tudi stara zgodovinska imena (npr. Židovska steza, Ribiška ulica, Vožarski pot itd.). Na zavoju iz Starega trga na Gornji trg so celo hiše kakor v srednjeveških mestih obrnjene na cesto z zatrepi in ne s pročeljem. Ponekod kažejo svojo starost tudi mogočni pritlični oboki, pod katerimi so bile trgovine, in sem ter tja tudi še ostanki kamnitih notranjih vrat in celo gotskih pomolov na fasadah in vogalih hiš. Po tem ogledu »treh mest« pa se vrnimo vnovič k njihovemu postanku in zgodovini.

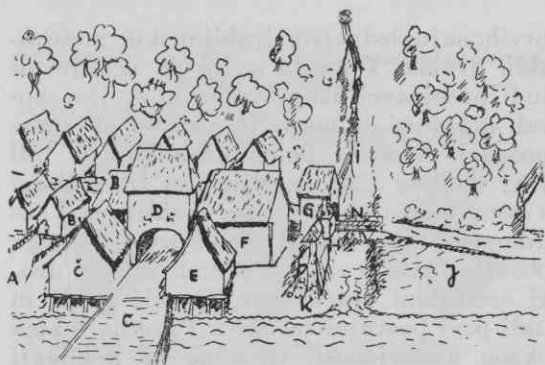
*

Na prelomu XI. in XII. stoletja je nastalo daleč tam na severnem delu tedanjega slovenskega ozemlja, v Brežah (Friesach) na Koroškem, prvo mesto kot znak, da je začela tudi slovenske dežele zajemati nova družbena delitev dela. Trgovina in obrt sta iskali svoja središča, ločena od pridvornega gospodarstva zemljiških gospodov in kmečkega življenja na vasi. Že kmalu pa so se

meščanske naselbine pokazale tudi kot pomembna oporišča oblasti mestnih gospodov, tako da je njihova rast tesno povezana tudi z borbo velikih dinastičnih družin za oblast v raznih deželah ali za zaokrožitev dinastične posesti.

Spanheimski grad na griču in dvor s pridvornim naseljem podložnih ribičev na Bregu, ribiško obrtniška naselbina nekje na poznejšem Starem trgu ter morda že tudi ribiška naselbina okrog poznejšega Špitalskega mostu, tako je mogoče misliti na področje poznejšega srednjeveškega ljubljanskega mesta v tem času. Počasi je segal novi gospodarski razvoj proti jugu ter zajel na prelomu XII. in XIII. stoletja tudi Kranjsko. Stari trg pod Gradom, oprt na stik »Ceste« prek nekdanje Emone s cesto proti Dolenjskemu, je kot prvo naselbinsko jedro na ozemlju Ljubljane dobil v tem času pravico do tedenskega sejma in s tem vsekakor tudi značaj meščanskega naselja. »Cesta« z zahoda in pristanišče na Bregu pa sta gotovo — po Valvasorju že okrog 1200 — postavila nasproti Staremu trgu kot tekmeča Novi trg, kjer so bili že najmanj leta 1228 nastanjeni križniki. Ti tudi sami niso bili brez smisla za trgovanje ter so si leta 1237 dobili privilegij nemškega cesarja za svobodno prevažanje hrane in drugih stvari brez mitnine in colnine.

V prvi polovici XIII. stoletja je začela v slovenskih pokrajinah naraščati tudi trgovina na dolge razdalje; šele odtlej so začeli kovati tudi večje denarne enote (šiling in groš). Hkrati pa se prav tedaj začela uveljavljati smotrna težnja Spanheimov, da bi razširili oblast tudi nad Kranjsko. Vlado tedanjega koroškega vojvode Bernarda Spanheimskega izpolnjuje že doma borba za mesta in posebej za prehode preko Drave po mostovih. Prav takšen način borbe za večjo veljavo je uporabil tudi pri Ljubljani. Z njim se sklada tako zgraditev Spodnjega (Špitalskega) mostu kakor tudi ustanovitev Mesta, ki je poleg sejemskih pravic dobilo tudi — kot prvi del Ljubljane — mestno obzidje. Most je pritegnil tudi promet, ki je tekal dotlej preko Ljubljanice med Novim in Starim trgom. To se je zgodilo vsaj pred letom 1243, ko se prvič omenja Ljubljana kot mesto z obzidjem. Označbe na novcih, ki so jih kovali v ljubljanski spanheimski kovnici, pa dopuščajo domnevo, da so bile Mestu podeljene mestne pravice že ob Bernardovem obisku Kranjskega leta 1220. Vsekakor iste težnje se izražajo tudi v dograjevanju gradu na Grajskem hribu, kjer

Skica položaja pri Čevljarskem mostu okoli 14. stoletja (Iz: S. Vilfan, Nekaj vprašanj..., Kronika IV, 1956, str. 143)

se leta 1220 prvič omenja »palatium«, posebni gospodovi stanovanjski prostori.

Vendar Mesto po svojih pravicah ni dolgo ostalo izjema med sestavnimi deli srednjeveške Ljubljane. Najkasneje do leta 1280 (prejkone še pred koncem spanheimske oblasti, tj. pred letom 1269) so bile mestne pravice razširjene na oba dotodanja »trga« in sta dobila tudi prvo obzidje, Stari trg najbrže celo pred Novim, saj so ga šteli k »staremu mestu«. Leta 1280 je namreč stal že mlajši, Zgornji most, ki ni bil utrjen kakor Špitalski; varovale so ga torej že prve utrdbe Novega trga, saj bi sicer vse mestno obzidje med gradom in reko izgubilo svoj pomen. Tako dograjeno mesto je doživelo že leta 1270 tudi svojo prvo težko preskušnjo, ko ga je oblegel in zavzel — hkrati z drugo dediščino po Ulriku Spanheimskem — Otakar II. Přemysl.

Najstarejši mestni privilegiji, podeljeni ustno, nam niso znani. Jedro meščanstva so sestavljali osebno svobodni trgovci in obrtniki. Vendar so pravi meščani med njimi le tisti, ki so dobili po meščanskem pravu v posest del mestnega zemljišča. Z njim ni zvezano — kakor pri dodelitvi kmečke posesti — osebno podložništvo, marveč le dolžnost, da meščan izpolnjuje posebne meščanske obveznosti (pomoč pri utrjevanju mesta, straženje obzidja in plačevanje davkov). Mestna samouprava je bila tedaj še v svojih začetkih. Mestni gospod je imenoval mestnega sodnika kot svojega uradnika, nasproti njemu pa stoji kot mestni organ zbor vseh pravih meščanov (tj. posestnikov delov mestnega zemljišča). Za opravljanje vojaških ali upravnih vodilnih služb v Ljubljani so uporabljali Spanheimi predvsem ministeriale in viteze iz različnih koroških družin (iz Kraigha, Nussberga, Krnosa), ki so hkrati prvi po imenu znani »Ljubljančani«. Nekateri med njimi — tako Giselbert iz rodu Krnošanov — so začetniki

prvih najuglednejših ljubljanskih meščanskih družin. V mestu so se pa ustaljevali tudi prebivavci druge vrste, ki so jim morali dolžnosti do mesta in njegove obrambe posebej določati. Poleg križnikov so bili vsaj do leta 1242 naseljeni tu frančiškani s samostanom ob mestnem obzidju na Vodnikovem trgu, posest v okviru mestnega obzidja pa so si zagotovili tudi že prvi drugi samostani (Jurklošter, Gornji grad) in tudi prvi posvetni fevdalci. Prvotna tekma okrog usmerjenosti trgovine po nekdanji »Cesti« ali na Špitalski most pa se izraža tudi v zgraditvi obeh gostincev — križniškega špitala z Marijino cerkvijo »v Gradišču« pred Nemškimi vrati (omenjen prvič 1282) in špitala v Mestu ob mostu (prvič omenjen 1326).

Jasnejša pa postaja podoba o razvoju Ljubljane po propadu spanheimske oblasti. Obenem z oblastjo nad Kranjsko deželo je prehajala tudi oblast ljubljanskega mestnega gospoda po letu 1269 najprej v roke Otakarja II. Přemysla, češkega kralja, nato tirolske veje goriških grofov, dokler ni po letu 1335 ostala za dolga stoletja Habsburžanom. Pomen Ljubljane je do konca spanheimske oblasti močno zrasel tudi zato, ker postaja Ljubljana glavno mesto nove »dežele« — na gradu nad mestom ali v mestu je prebival deželni glavar, v XV. stoletju pa so začeli nastajati v Ljubljani tudi novi organi deželne uprave.

Mestna samouprava dobiva počasi jasnejše poteze. V njeni prvotni obliki se kažejo — tudi v imenu »Komun« za zbirališče občine meščanov — sprva nekateri primorski vplivi, morda zvezani tudi z dotokom prebivalstva iz Primorja in Furlanije, okrepljenega posebej od zadnjih desetletij XIII. stoletja naprej. Sprva je bilo v Ljubljani — še v začetku XIV. stoletja — hkrati po več mestnih sodnikov, ki jih je imenoval mestni gospod. Pod Habsburžani pa se je število skrčilo na enega in ta je postal — voljen od občine meščanov in le potrjen od mestnega gospoda — najvažnejši izvršni organ mestne samouprave. Še kot imenovani sodnik ima pravico tudi do krvnega in ne le do nižjega sodstva (prvič omenjeno 1267). V drugi polovici XIV. stoletja se je razvil kot poseben mestni upravni organ mestni (notranji) svet z 12 člani (prvič 1370), ki jih je volila sprva občina meščanov, od leta 1470 dalje pa sto »imenovanih«, ki so z imenom »občina« — izvoljeni od meščanov — prevzeli glede volitev pravice prejšnje občine vseh meščanov. Med notranjim svetom in »občino« pa je stal še

štiriindvajsetčlanski zunanji mestni svet. Odločilno vlogo v mestni upravi ima poleg mestnega sodnika še notranji mestni svet in pozneje tudi še mestni župan (1504). Nadzorstvo nad mestno samoupravo je v rokah deželnoknežjega vicedoma, ki zastopa koristi deželnega kneza, zakaj tudi Ljubljana šteje k deželnoknežji imovini. Namen te razčlenjenosti mestne uprave po različnih svetih je bil brez dvoma odvzeti širšemu krogu meščanstva vsak vpliv na mestno samoupravo. »Volitve« teh članov namreč niso bile volitve ožje korporacije po širši, marveč je imela širša korporacija le pravico, da je odpoklicala iz ožje vsako leto določeno število njenih članov. Na mesto odpoklicanih pa je volila svoje nove člane potem ožja korporacija sama, čeprav le iz vrst najbližje širše korporacije. Ta dovolj zamotani sistem volitev je omogočil trgovcem, da postajajo v mestni samoupravi čedalje bolj odločilni sloj, medtem ko so obrtniki manj ugledni del meščanstva. V okviru mesta je spadalo pod mestno samoupravo le meščansko zemljišče, tj. tisto, ki ni bilo s podelitvijo posebnih privilegijev izvzeto od meščanskih dolžnosti; navzven se je kazalo meščansko zemljišče po plačevanju posebnega meščanskega davka, imenovanega »patidenk«. Sodne pravice mestnega sodnika pa so se razprostirale na mestno pomirje, ki je segalo tudi preko mestnega obzidja od Spodnje Šiške in vrha Rožnika do Rakovnika in od Gline do Soteske pod Golovcem. Vendar pa prebivalci na mestnem pomirju izven obzidja niso uživali meščanskih svoboščin. Bili so delno obrtniki in delno poljedelci; zlasti nad zadnjimi poskuša zahodno in severno od mesta precej na široko razširjati svojo zemljiško posest križniški red.

V drugem obdobju srednjeveškega razvoja Ljubljane, odkar dobi pod konec spanheimskega gospostva svoje temeljne poteze pa do začetka XV. stoletja, se je mesto močno okrepilo in dobilo svoje značilne poteze tudi v gospodarskem življenju. »Svoboda«, ki si jo je pridobil z bivanjem v mestu tudi podložnik, če ga pred potekom leta dni zemljiški gospod ni zahteval od mesta nazaj, je vabila vanj tudi okoliško prebivalstvo. Res je najmočnejši vir za rast mestnega prebivalstva priliv domačega prebivalstva. Jezikovna pripadnost in zgodovinski podatki kažejo, da prihaja največ domačinov v Ljubljano iz široke severne in zahodne okolice, precej več kakor z juga, kjer se Barje in hribi proti Dolenjskemu še vedno uveljavljajo kot nekaka

zapornica. Ne le med obrtniki, marveč tudi med navadnimi trgovci je bil zastopan slovenski živelj mnogo močnejše, kakor je mislilo nekdanje naše zgodovinarje zaradi ponemčenih oblik imen in mestnih ulic v nemško pisanih listinah; listine in akti iz primorskih in italijanskih mest uporabljajo v večji meri slovenska kakor nemška imena.

Najpomembnejše so sicer med meščanstvom res družine, ki so še vedno doseljene in pripadajo pomembnim trgovskim in bankirskim združbam, vendar prihajajo na prelomu XIII. in XIV. stoletja bolj iz Italije kakor s severa. Najpomembnejša taka družina so bili Porgerji (prvič 1280, izginejo v začetku XV. stoletja), poleg njih še Frankoti ali Frankuti ter »Oglejci« (Agler, Agleier). To so bile bogate družine, ki so si pridobile pravico opravljati posle srednjeveškega bankirstva (posojanje denarja proti zastavi ali proti obrestim, menjavanje novcev), v zakup pa so jemale tudi carine in mitnice deželnega kneza. Toda tudi med najuglednejše družine so prodrli nekateri domačini, ki so prešli iz vrst nižjega plemstva med meščane — tako Podlogarji in Kolenci (oboju okrog 1300). Mestni »patriciat« v pravem smislu se sicer v Ljubljani ni nikdar razvil, vsekakor pa sta položaj in veljava teh družin zelo blizu temu, kar vidimo ob razvitem patriciatu pri patricijskih družinah. Veljava teh družin nedvomno presega veljavo majhnega podeželskega plemstva, tako da nastajajo med tema dvema slojema tudi družinske vezi. Vendar pa te družine delujejo v Ljubljani navadno krajši čas in njihova gospodarska moč se je preveč menjavala. Velik del njihovih bankirskih poslov pa so prevzeli poleg tega Židje, ki so se leta 1327 začeli naseljevati v Ljubljani.

V tem obdobju se razvijajo pol obrtniška in pol poljedelska naselja tudi zunaj mestnega obzidja, tako na Prulah, v križanskem Krakovem, v Gradišču na prostoru stare Emone, pred Špitalskim mostom (tu je bil samostan avguštincev s cerkvijo sv. Martina) in od tod ob Trubarjevi (Šempetrski) cesti proti župnijski cerkvi (Šentjanževo predmestje okrog cerkve Janeza Krstnika) ter končno vzhodno od Mesta na Zgornjih Poljanah, pri Spodnjih Poljanah, pri Šentjanžu, v Blatni vasi (Kolodvorska ulica med Tavčarjevo in Slomškovo), v Šiški, ob Gradaščici in na Mirju pa so se širila že tudi najbližja prava kmečka naselja.

Pomembne pa so bile tudi spremembe znotraj mestnega obzidja. Proti koncu XIV.

Shematični pregled razvoja srednjeveškega mesta Ljubljane

A) Po dosedanjem mnenju:

I. Prvo mesto: II. Stari in Nov trg: III. Tri mesta.

B) Po mnenju, ki je utemeljeno v tej razpravi.

Slika je vzeta iz razprave S. Vilfana, Nekaj vprašanj ... , Kronika IV, 1956, str. 145

stoletja — ko je nastal prvi mestni svet — je bila nad Komunom zgrajena prva ljubljanska mestna hiša; nova mestna hiša na prostoru sedanjega Magistrata jo je zamenjala proti koncu XV. stoletja (po Schönlebnu leta 1484, v virih prvič z gotovostjo omenjena leta 1504). V raznih delih mesta si pridobivajo posest poleg meščanov tudi razni samostani (Stična, Kostanjevica, Bistra) in tudi posvetni fevdalci.

Po številu najmočnejši sloj mestnega prebivalstva pa so seveda obrtniki. Posebna gospodarska značilnost mesta je, da je središče obrti in trgovine. Toda dotlej sta živelj obrt in trgovina — čeprav v skromnem obsegu — tudi na podeželju. Gospodarska zamisel srednjeveškega mestnega gospodarstva pa sloni na zahtevi po strogi ločitvi dela med mestom in podeželjem. Obrt in trgovina kot opravek meščanstva, poljedelstvo kot naloga vaškega prebivalstva ter tedenski in letni sejmi v mestih in trgih kot sredstvo za medsebojno zamenjavo teh proizvodov meščanskih in podeželskih naselij — to je bistvo ureditve, za katero so se začeli od srede XIV. stoletja z vse večjo silo boriti hkrati z drugimi kranjskimi mesti tudi meščani Ljubljane. Zahtevajo odstranitev podeželskega trgovanja v plemiških in kmečkih rokah ter odpravo podeželskih obrtnikov v razdalji ene milje (4 in pol kilometra) od mesta na vse strani. Včasih sežejo pri tej zahtevi tudi dalj, sklicujoč se na pusto Barje, češ da je treba zaradi njega razširiti mestno gospodarsko zaledje na drugi strani (od Guncelj pri

Šentvidu na Gameljne, Črnuče, Nadgorico, Dragomelj, Pšato, Beričevo, Sostro, Javor, Šmarje, Pijavo gorico, Ig, Notranje gorice, Log, Sv. Peter pod Polhovim Gradcem, Jetrbenk do Guncelj — zahteva leta 1550). Pri tem pa niso naleteli le na odpor kmečkega prebivalstva, marveč tudi plemstva — delno je trgovalo kar samo, pa tudi za vprašanje gospodarske moči vaščanov ni bilo neobčutljivo, saj je premožnejši kmet mogel plačevati več dajatev kakor revnejši. Že leta 1360 se pojavi prvič spor okrog podeželskega trgovanja ter se nekaj pozneje dopolni še s sporom okrog podeželske obrti. Vendar ta spor, ki je dosegel posebej velik obseg v XVI. in XVII. stoletju, nikdar ni bil rešen v smislu meščanskih zahtev ter je gotovo prav to eden med pomembnimi vzroki, ki so od XV. do XVIII. stoletja znatno zavirali močnejši razvoj Ljubljane in — z druge strani — podpirali tudi v mestu samem povezavo meščanskega dela s poljedelstvom v mestni okolici.

V prvi polovici XV. stoletja se je sicer Ljubljana še krepko razvijala. Nastanek prvih šestih mestnih cehov (krojaškega, čevljarkega, krznarskega, mesarskega, čolnarskega in kovaškega) od srede XIV. do začetka XVI. stoletja sicer že priča o potrebi, da se preprečijo po tedanjem naziranju nepošteni načini medsebojnega tekmovalstva in hkrati zagotovi potrebna kakovost izdelkov. Zadrega za delo v XV. stoletju ni še mogla biti preveč velika, zakaj nobeno med ohranjenimi tedanjimi cehovskimi pismi ni določalo najvišjega dovoljenega števila mojstrov za določeno obrt. Omejevanje je bilo torej le posredno s pomočjo strogih predpisov o pridobitvi mojstrstva.

Na široko pa je segla v tem času ljubljanska trgovina. Tedaj je Ljubljana po davčni moči presegala Gradec in Dunajsko Novo mesto, medtem ko se manjša mesta na Slovenskem (Maribor, Celovec, Kamnik, Kranj itd.) z njo niti od daleč ne morejo primerjati. Leta 1418 so si pridobili ljubljanski trgovci tudi prostor v Fondacu v Benetkah, najpomembnejšem tedanjem trgovskem središču ob Sredozemskem morju. Trgovina s kožami, krznarstvo, trgovina z železom pa tudi z žitom so bile poglavite meščanske gospodarske veje, čeprav je trgovina z žitom in soljo ter živino ostala v večji meri v rokah podeželskega prebivalstva.

Toda sredi XV. stoletja se je zgodovina ljubljanskega mesta vnovič obrnila. Velika

denarna kriza sredi stoletja — proti koncu petdesetih let se je zmanjšala vrednost denarja zaradi finančnih manipulacij deželnega kneza in cesarja Friderika III. za nekaj časa na dvanajstino prejšnje vrednosti — je začasno zelo zmanjšala vrednost denarnega premoženja ter za nekaj let trgovanje pritiskala močno ob tla. To priložnost so uporabile trgovske družbe iz južnonemških mest, da so precej na široko posegle v trgovanje po slovenskih pokrajinah in s tem seveda zmanjšale gospodarske možnosti domačinov. Odtlej se neprestano ponavljajo pritožbe kranjskih mest in posebej Ljubljane proti njihovim predstavnikom.

Že v začetku XV. stoletja pa se je pokazala prvič tudi turška nevarnost. Že leta 1416 je spričo nje ukazal deželni knez, da je treba popraviti in izpopolniti mestne utrdbe. Ti ukazi so se ponavljali zlasti pogosto od leta 1469 naprej, ko so za nekaj desetletij Turki vpadali na Kranjsko vsako leto enkrat ali večkrat. Od srede XV. pa do srede XVI. stoletja je bilo izpopolnjeno mestno obzidje do svoje končne podobe. Hkrati so porušili cerkve in hiše pred mestnim obzidjem (tudi samostan avguštincev, cerkev v Gradišču ter v Šentjanskem predmestju), da ne bi mogli Turki ob napadu na mesto uporabljati teh stavb.

Ljubljana postaja v drugi polovici XV. stoletja tudi vse izrazitejše središče Kranjske dežele. Sredi stoletja si jo je izbral za sedež namestnik oglejskega patriarha, leta 1461 pa je postala sedež ljubljanske škofije, ki je bila tedaj ustanovljena. Cerkev sv. Nikolaja — nekoliko prezidana — je postala stolnica in v naslednjih desetletjih je prostor okrog nje z zgraditvijo škofove prestolnice ter z zamenjavo ribiškega naselja s kanoniškimi hišami precej spremenil svojo podobo.

Na Novem trgu je zrasla vicedomska palača ali fištamija (na mestu glavnega poslopja Univerze) kot sedež namestnika deželnega kneza na Kranjskem (prvič omenjena 1478). Pa tudi deželni stanovi, katerih nepremična posest se omenja na Novem trgu prvič 1467, so si ob prelomu XV. in XVI. stoletja zgradili kot sedež stanovske deželne uprave svojo hišo, Lontovž (na prostoru hiše sedanje Slovenske akademije znanosti). Tako se še bolj začne, zlasti v tem delu mesta, množiti plemiška posest in nastajajo nove zgradbe kot sedeži posameznih plemiških družin. Toda v mesto se zateka poleg doseljenih tujcev tudi domače podeželsko prebivalstvo. S posebnimi privilegiji pospešuje to doseljevanje tudi de-

želni knez in začasno odpravlja določbo, da si more pridobiti doseljenec svobodo šele po enem letu življenja v mestu, ker želi povečati mestno obrambno sposobnost proti turškim napadom.

Slika srednjeveške Ljubljane pa se je spreminjala ob prelomu XV. in XVI. stoletja tudi sicer zaradi živahne gradnje znotraj obzidja. V predmestjih podrte cerkve so nadomeščale nove v okviru mestnih zidov, pa tudi starejše cerkve so prezidovali in dopolnjevali. Tako v mnogočem spremenjeno mesto so zajele v XVI. stoletju

tudi velike spremembe v njegovem notranjem življenju in gospodarskem razvoju.

OPOMBA

Avtor Bogo Grafenauer je že leta 1962 napisal članek o srednjeveški Ljubljani in njeni predzgodovini za brošuro »Ljubljana, podobe iz njene zgodovine«, Ljubljana 1962 (redaktor Mestni arhiv ljubljanski, založnik »Kronika«). V dogovoru z Mestnim arhivom smo objavili Grafenauerjev članek v dveh delih in z dvema različnima naslovoma v prejšnji in sedANJI številki Kronike.

ORIS ZGODOVINE LJUBLJANE OD XVI. DO XVIII. STOLETJA

FERDO GESTRIN

UVELJAVLJANJE ZGODNJEGA KAPITALIZMA V LJUBLJANI

Proti koncu XV. in v XVI. stoletju ugotavljamo na slovenskih tleh odločnejši premik v smeri zgodnjega kapitalizma v proizvodnji in trgovini. Toda za Ljubljano kakor tudi za druga mesta je značilno, da so kljub včasih sorazmerno veliki akumulaciji trgovskega kapitala ostajala predvsem središča trgovine in cehovske obrti. Meščani v njih niso prehajali v necehovsko in neagrarno proizvodnjo v tolikšni meri, kakor bi po svoji denarni moči mogli. Vendar so nastajale tedaj prve manufakture, vezane na železarstvo, in so se razvijali založniški odnosi v rudarstvu in fužinarstvu ter nekaterih panogah proizvodnje, ki so služile izvozu. V Fužinah pri Ljubljani je okoli l. 1530 nastalo manufakturno podjetje za izdelovanje orožja, last ljubljanskega meščana Vida Khisla. Ostalo je edini primer, vezan na Ljubljano v tem obdobju, čeprav so posamezne druge rodbine postajale lastnik fužin in rudarskih deležev in so posegale torej neposredno tudi v fužinarstvo in rudarstvo. Sprva so nekateri meščani imeli manjše deleže celo pri idrijskem rudniku živega srebra (ust. 1493), ki so jih večinoma kmalu izgubili. Podobno je bilo tudi z udeležbo v trgovini z živim srebrom. Ljubljanski meščani so bili udeleženi pri idrijskem rudniku, vsekakor enem izmed najvažnejših podjetij zgodnjega kapitalizma v Evropi sploh, predvsem le kot oskrbovavci rudarjev z življenjskimi potrebščinami. V večji meri so se vrgli na založniške odnose, kar je treba vezati zlasti z vlogo, ki so jo imeli v trgovini z železom in železnimi proizvodi, najvažnejšim predmetom neagrarnega iz-

voza. Bolj je porasla tedaj obrtna proizvodnja, kar se kaže ne le v povečanem številu obrtnih mojstrov in večji razčlenjenosti obrti, ampak tudi v vedno večjem zastrovanju cehovskih pravil in povečevanju nasprotij med cehovskimi obrtniki in trgovci okoli trgovine. Od začetka XVI. stol. dalje so nastajale tudi povsem nove obrtne panoge, kakor npr. steklarne, papirnice, opekarne, pivovarne in zvonarska obrt, kjer so pogosto ulivali celo orožje, a javlja se tudi stopa za izdelovanje smodnika. Lastniki teh novih obrti so bili deloma tudi posamezni bogatejši trgovci in celo mesto samo ter so se v nekaterih razvili odnosi, ki nimajo ničesar več skupnega s cehovskimi; pridobivali so si celo monopolne pravice v proizvodnji in prodaji.

Najpomembnejša dejavnost ljubljanskih meščanov je poleg obrti ostajala v vsem tem obdobju trgovina, zlasti trgovina na velike razdalje. Že od okoli srede XIII. stoletja, ko se je začela prenašati poglobljena prometna smer od severne, podolžne poti od vzhoda proti zahodu čez Kamnik in južne od Krke čez Bloke, na Ljubljano, je vloga mesta hkrati s hitrejšim uveljavljanjem blagovno-denarnega gospodarstva naglo rasla. Pot čez Ljubljano je bila vsaj že od konca XIV. stol. najvažnejša prometna smer večjega dela slovenskega ozemlja, a mesto samo ne le vozlišče številnih poti, temveč tudi eno najvažnejših gospodarskih središč in izhodišče trgovine široko na vse strani.

Velik del meščanske trgovine slovenskega ozemlja je šel proti primorskim mestom ob Tržaškem zalivu in na Reko ter v Italijo. Ljubljana je imela v poklicni trgovini